

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ
ІМЕНІ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО

Кафедра економіки та менеджменту

Стахів І.М.

ЛЕКЦІЯ № 5

**Господарство та економічна думка у країнах Європейської
цивілізації (XVI - середина XVIIIст.).**

з навчальної дисципліни

«ІСТОРІЯ ЕКОНОМІКИ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ»

Для студентів спеціальності 073 Менеджмент

Тема 5. Господарство та економічна думка у країнах Європейської цивілізації (XVI – середина XVIII ст.)

План

1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації
2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм
3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті, П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)
4. Марксистська економічна теорія

1. Формування Європейської цивілізації. Вплив цивілізаційних факторів на господарство країн Європейської цивілізації

Упродовж XVI ст. – кінця XX ст. провідною силою світового розвитку була Західноєвропейсько-Північноатлантична (Європейська) цивілізація, що стала основою всесвітньої макроцивілізаційної, глобальної системи постіндустріально-інформаційного суспільства. Загально визнаним початком її формування вважається XVI ст.

В історії економіки це доба становлення, розвитку та функціонування індустріальної економіки:

XVI ст. – середина XVIII ст. — становлення (генезис) індустріальної ринкової економічної системи, протоіндустріальний період;

остання третина XVIII ст. – остання третина XIX ст. — ранньоіндустріальна ринкова економіка вільної конкуренції;

Остання третина XIX ст. від світової економічної кризи 1873–1875 рр. – кінець XX ст. — утвердження і функціонування розвиненої індустріальної ринкової регульованої економіки, формування змішаної економіки. Впродовж 1917–1991 рр. функціонувала соціалістична економіка командно-адміністративної системи (КАС).

Сучасна економічна наука аналізує період становлення (генезису) ринкової економічної системи (XVI ст. – середина XVIII ст.) як перехід від простого до розвиненого підприємницького товарного господарства, розвиток ранньокапіталістичної протоіндустріальної та мануфактурної економіки, панування меркантилізму. Процеси, які відбувалися в економічній сфері, досліджуються у рамках цивілізаційної та системно-синергетичної парадигми із урахуванням чинників, характерних для політичної, соціальної та духовно-культурної сфери, які оцінюються як загальноцивілізаційні. На думку вчених, вони почали формуватися в умовах господарського піднесення Західнохристиянської цивілізації в XIV–XV ст.

Політичні чинники. Сформувалися національні держави та новоєвропейські нації. Паралельно формувалися два принципи суспільно-

державного устрою: абсолютистський і станово-представницький. У Франції, Іспанії, Португалії станові монархії трансформувалися в абсолютизм, який характеризувався ідеєю божественного права монарха, єдністю держави з церквою, поліцейсько-бюрократичним контролем, уніфікацією та централізацією сфер життя, зростанням значення королівського двору. В Англії, Нідерландах, Скандинавських країнах, Речіпосполитій Польській політичний устрій формувалася на основі парламентаризму. Зменшилася роль дворянства і церкви як політичної сили. Розвивалося національне законодавство.

В Європі визначилися дві тенденції розвитку. В країнах на захід від річки Ельби формувалася ринкова економіка. У країнах на схід від Ельби (Центральної та Східної Європи) визначальним було утвердження феодально-кріпосницької системи господарства, перетворення на аграрно-сировинний придаток до промислово-торговельних країн Західної Європи. В історіографії цей процес отримав назву «повторне закріпачення селян» і передусім стосувався східнонімецьких земель. Сучасна історико-економічна наука вважає, що в Європі кріпосне право в XVI–XVIII ст. утвердилося вперше, а використання такого терміна зберігається традиційно.

Аграрний розвиток визначав перехід від чиншової до доменіально-відробіткової системи господарства:

- землеустрій у феодальних маєтках збільшив землі домену за рахунок громадських земель і селянських господарств;
- доменіальне господарство феодального маєтку стало основним економічним суб'єктом аграрної економіки. Діяльність феодального маєтку спрямовувалася на збільшення обсягів виробництва і збуту;
- обезземелювання селян, зменшення кількості та розмірів селянських господарств, обмеження їх господарської самостійності;
- рекомутація ренти — переважаюче значення відробіткової ренти при збереженні грошової та натуральної;
- феодальна залежність селян трансформувалася у кріпосну, що було закріплено державним законодавством;
- посилення майнової диференціації селянства, його переростання в соціальну;
- зростання товарності сільського господарства, орієнтація на зовнішній ринок.

Кустарна і мануфактурна промисловість, національний ринок формувалися повільно. Особливістю промисловості були мануфактури на основі кріпосної праці.

Утвердження феодально-кріпосницького ладу і повільне становлення ринкових відносин зумовили такі політичні та економічні чинники: а) розвиток товарно-грошових відносин, зростання цін на сільськогосподарську продукцію та міжнародна торгівля зерном стимулювали підприємницький характер феодальних маєтків. Дворяни намагалися зберегти доходи, які зменшувалися через обезцінювання фіксованої грошової земельної ренти внаслідок революції цін; б) збереження дворянської землевласності, феодальної залежності селянства і ренти. Дрібноселянське господарство не могло забезпечити швидке збільшення грошової ренти. Відробіткова рента розглядалася як найшвидший реальний засіб підняти товарність сільського господарства в умовах його екстенсивного розвитку; в) чисельність і густота населення, які є матеріальною передумовою поділу праці, були низькими, колонізаційний земельний фонд створював можливості його освоєння; д) менший рівень урбанізації порівняно із Західною Європою, аграрний характер міст, що уповільнювало місцеві ринкові зв'язки. Феодали панували над бюргерством; г) великі географічні відкриття віддалили ці країни від головних шляхів світової торгівлі; е) панування феодальної політичної системи, розвиток перехідної форми політичного панування феодалів — абсолютизму; є) слов'янські народи, крім російського, не мали державності та належали до багатонаціональних держав: Російської й Австрійської імперій, Речі Посполитої Польської, Туреччини. Народні рухи в Чехії, Угорщині й Росії на початку XVII ст. були придушені, внаслідок чого не було закріплено прогресивних тенденцій розвитку.

2. Становлення ринкового господарства у країнах Європейської цивілізації. Меркантилізм

Становлення ринкової економіки охоплює два процеси: формування основних ознак підприємницького ринкового господарства та розклад і знищення феодального господарства. Матеріальною основою цих процесів був *розвиток продуктивних сил, який в економічній літературі оцінюється як формування протоіндустріальних відносин.*

Упродовж XVI–XVII ст. на основі розвитку техніки і наукових знань відбувалася еволюція технологічного способу виробництва від ремісничо-інструментальної праці до складної кооперації та мануфактур. З'явилися нові знаряддя праці (інструменти, машини) та технології. Розпочався науково-технічний прогрес.

Енергетичною основою промисловості стало верхньобійне водяне колесо. У текстильній промисловості замість веретена і вертикального ткацького верстата застосовували самопрядку (пряла і намотувала нитки), горизонтальний і стрічковий ткацькі верстати, сукновальні водяні млини, в'язальні машини. Виробляли сукняні, шовкові та бавовняні тканини,

панчохи. *Розвиток науки у XVI–XVII ст. економічна історія оцінює як першу наукову революцію.* Вона відбулася в природничих і гуманітарних науках, поєднала такі методи дослідження, як спостереження та науковий експеримент. Її представники — Дж. Бруно, Г. Галілей, У. Гарвей, Х. Гюйгенс, Р. Декарт, І. Кеплер, Й. Ньютон, Є. Торричелі. Почали видавати енциклопедії з різних галузей знань, формувалися європейські національні мови. Формою організації науки стали гуртки, національні академії (Англія, Франція).

Науковий аналіз переходу до ринкової підприємницької економіки вимагає визначення характеру первісного нагромадження як вихідного пункту становлення ринкової економіки, відповіді на питання: чому засоби виробництва сконцентрувалися лише в руках небагатьох осіб.

В економічну науку поняття первісного нагромадження капіталу (ПНК) ввів А. Сміт у праці «Дослідження про природу і причини багатства» (1776 р.). Теоретичний і фактологічний аналіз цього процесу дозволив К. Марксу в середині XIX ст. зробити висновок про абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження капіталу.

Активно розвивалася сфера торгівлі та послуг. Формувався ринок за територіальною ознакою — національний, європейський, світовий; за структурою — товарів, капіталу, праці. Морська торгівля переросла в океанську. Зросли масштаби міжнародних ярмарків. Створювалися національні торгові компанії. В XVI ст. виникли товарні біржі — нові форми організації торгівлі (пред'являли лише взірці товарів). *Фінансові відносини* характеризувалися започаткуванням складання державних бюджетів, появою державного боргу, розміщенням державних облігацій серед населення, становленням централізованої системи прямих і непрямих податків. Оподаткування зберігало становий характер. Розвивалася страхова справа. *Формувалася сучасна банківська система і окреслилися її базові функції:* депозитарна, кредитна, посередницька щодо платежів і здійснення розрахунків між суб'єктами господарської діяльності, валютна. Зовнішньоекономічну політику країн визначала політика протекціонізму, спрямована на підтримку розвитку національної економіки.

Національне багатство стало виражатися грошима — загальним еквівалентом товарної економіки. *Національний і світовий економічний розвиток у XVI–XVII ст. визначав торговельний капітал, у XVIII ст. — промисловий.* Відбувався перехід від замкнутого грошового господарства міст до національних ринків та національних грошових систем.

Середньовічні феодальна корпоративність і регламентацію економічного розвитку були замінені державним втручанням в економічне життя, підтримкою національної промисловості та експансії національного торгового

капіталу на основі теорії та практиці меркантилізму та політики економічного протекціонізму. В другій половині XVIII ст. в Англії та Франції набули поширення ідеї економічної свободи та невтручання держави у розвиток виробництва і торгівлі.

Меркантилізм, теоретико-методологічні характеристики.

В умовах панування торговельного капіталу в XVI–XVII ст. у країнах Західної Європи економічна думка панувала у формі меркантилізму — першої в історії економічної думки спроби теоретично обґрунтувати господарські процеси, пов'язані з переходом від простого товарного виробництва до підприємницького. Це економічна філософія торговців, банкірів і державних діячів — усіх, хто у в різних творах розглядали пропозиції та рекомендації щодо нагромадження багатства у країні та економічної ролі держави. Поняття меркантилізм з'явилося у другій половині XVIII ст. у працях А. Сміта і Ф. Кене, які критикували ці економічні погляди.

Сучасна економічна наука розглядає меркантилізм, по-перше, як національну економічну політику держави, спрямовану на збільшення багатства країни, по-друге, як першу теоретичну концепцію економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом примноження багатства держави у сфері обігу.

Меркантилізм, як систему економічних поглядів, характеризують такі теоретико-методологічні засади:

- предметом дослідження є багатство і сфера обігу, де створюється багатство;
- гроші визнавалися як найвища й абсолютна форма багатства і отожднювалися із золотом і сріблом;
- трактування зовнішньої торгівлі безпосереднім джерелом багатства на основі нееквівалентного обігу й антагонізму економічних інтересів конкуруючих держав та видобутку благородних металів, тому лише праця у сфері їх видобутку є продуктивною;
- аналіз цінності товару і коливання цін на рику залежно від природних властивостей золота та срібла, кількості грошей, виплачених за певний товар;
- розгляд промислового та сільськогосподарського виробництва матеріальною умовою розвитку торгівлі;
- необхідність забезпечення високої зайнятості населення через розвиток капіталомістких експортних галузей;
- обґрунтування економічної політики сильної централізованої влади національної держави, зокрема

протекціоністської щодо контролю зовнішньої торгівлі, пріоритетність державних інтересів над особистими;

- визнання можливості досягнення макроекономічної рівноваги шляхом координаційно-регулюючих державних заходів;
- метод дослідження — емпіричний: від конкретного до абстрактного через збір і описання фактів, часткову їх класифікацію. Використання елементів нормативного методу, який спирається на філософію прагматизму, згідно з яким завданням науки є пошук шляхів максимально можливої ефективної діяльності людини для задоволення її потреб.

У розвитку меркантилізму виділяють два етапи: ранній меркантилізм або монетаризм (XV ст. – перша половина XVI ст.) і зрілий або пізній меркантилізм (XVI–XVIII ст.).

Головною доктриною *раннього меркантилізму* був *монетаризм*, в основі якого лежала ідея *активного грошового балансу*, спрямована на обґрунтування політики нагромадження грошей, золота і срібла у національних масштабах шляхом жорсткої регламентації грошового обігу та зовнішньої торгівлі. Для цього пропонувалися законодавчо-адміністративні заходи: заборона вивозу грошей, золота і срібла; проведення політики протекціонізму; встановлення максимально високих цін на товари, що експортуються; контроль за іноземними купцями, які були зобов'язані витратити гроші, отримані за продаж товарів, на купівлю місцевих виробів; зменшення процента на позичковий капітал; за умови панування системи біметалізму фіксувати співвідношення між золотими і срібними монетами; максимальне державне втручання.

Ранні меркантилісти дотримувалися металістичної (*metallystyckeskaya*) теорії грошей, за якої грошова сутність золота і срібла пояснюється їх природними властивостями

Представниками раннього меркантилізму були іспанець **Хуан де Маріана** (1536–1624 рр.), італійці **Беніто Даванцатті** (1529–1606 рр.), **Гаспар Скаруффі** (1519–1584 рр.), англієць **Вільям Стаффорд** (1554–1612 рр.).

Для *зрілого (пізнього) меркантилізму* характерна *теорія активного торговельного балансу*, згідно якої держава стає багатшою, чим більшою є різниця між експортом та імпортом товарів. Наголошувалося на економічній недоцільності монетаризму, необхідності скасовувати жорсткі обмеження щодо імпорту товарів і заборони вивозу грошей. Рекомендації мали економічний характер: більше продавати, менше купувати; розвивати внутрішню торгівлю та завоювати зовнішній ринок шляхом вивозу дешевих товарів; розширювати посередницьку торгівлю з метою купувати дешевше, продавати дорожче; збільшувати імпорт, крім предметів розкоші, за умови

дотримання активного торговельного балансу; розвивати експортні галузі промисловості, які працюють на вітчизняній і дешевій імпортній сировині; регулювати позичковий процент з метою здешевлення кредиту; забезпечити свободу грошового обігу, вивозити золото і срібло для торговельних угод шляхом посередництва за умови активного платіжного балансу, що в кінцевому результаті приведе до їх збільшення у країні.

Пізні меркантилісти започаткували перехід від до кількісної теорії грошей та системи монометалізму. Вони розглядали гроші не лише як засіб нагромадження, але й як засіб обігу.

Найбільш відомими представниками пізнього меркантилізму були англієць **Томас Мен** (1571–1641 рр.), італієць **Антоніо Серра** (точні дати життя не встановлено) та французи **Жан Батист Кольбер** (1619–1683 рр.), **Антуан Монкретьєн** (1575–1621 рр.).

А. Монкретьєн у праці «Трактат політичної економії» (1615) вперше визначив предмет економічної науки — практичні правила господарської діяльності держави та мистецтво управління нею, дав їй назву — політична економія (political economy). Поняття складається з трьох грецьких слів: *politicos* — державний, суспільний; *oikos* — дім, домашнє господарство та *nomos* — правило, закон, отже, політична економія — це наука про державне управління народним господарством.

Меркантилістські погляди та програми конкретних економічних заходів розвивалися у всіх країнах, але різнилися залежно від рівня економічного розвитку.

Ідеї та політика меркантилізму мали прогресивне значення для розвитку економічної науки. Вони формувалися в умовах становлення ринкової економіки, їх визначав рівень трансформаційних процесів. Погляди меркантилістів — це перше теоретичне осмислення ринкового господарства, обмежене існуючими умовами його становлення.

Значення ідей меркантилізму:

- визначено предмет економічної науки: що таке багатство, і які його джерела? Термін «політична економія» дав назву економічній науці, залишався незаперечним до кінця ХІХ ст. Економічна наука виокремилася як самостійна галузь людського знання, з'явилася спеціальна література;
- започатковано пізнання законів розвитку і внутрішнього механізму функціонування ринкової економіки;
- більшість емпіричних висновків і рекомендацій були об'єктивно правильними і в цьому розумінні — науковими. У науковий обіг були введені такі економічні категорії як торговельний баланс, національне багатство тощо:

- осмислення національної економіки як єдиного цілого. Було поставлено питання економічної ролі держави;
- розроблялося питання значення еластичності грошової системи в економічному розвитку, металістичної теорії грошей, системи бі- та монометалізму;
- започатковано теорію міжнародної торгівлі, доведено прямий зв'язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни, необхідність політики активного протекціонізму;
- сформовано доктрину активного торговельного балансу (позитивного сальдо зовнішньої торгівлі);
- англійський вчений Дж. М. Кейнс позитивно оцінював погляди меркантилістів щодо нестачі грошей як причини безробіття (меркантилісти розглядали безробіття як вияв «лінощів» або «розбещеності»), високих цін як фактора розширення виробництва і торгівлі, зв'язку між обсягом грошей і ставками процента.

Обмеженість вчення меркантилістів з позицій представників класичної політичної економії та сучасної економічної науки полягає в наступному:

- досліджували лише сферу обігу, зокрема торгівлю. Виробництво розглядали лише як засіб для забезпечення припливу грошей у країну;
- приріст і нагромадження капіталу, розуміли не як результат виробництва, а як результат обміну, особливо зовнішньої торгівлі;
- не надавали значення залученню в національну економіку іноземних інвестицій;
- А. Сміт зазначав, що реалізація ідей меркантилізму приносить вигоду виробникові за рахунок споживача і робить економічну систему неефективною.

Упродовж XII – першої половини XIII ст. політичну економію розглядали переважно як науку про державне господарство, про економіку національної централізованої держави. У XVIII ст. із утвердження мануфактурного виробництва та комерціалізацією сільського господарства, зростанням значення промислового капіталу в економіці меркантилізм втратив своє значення як теоретичної концепції та економічної політики, поступився місцем економічному лібералізму, ідеям свободи промисловості та торгівлі. Почався процес становлення напрямку економічної думки, що отримав назву «класична політична економія» у працях В. Петті (Англія), П. Бугільбера (Франція), фізіократів (Ф. Кене, А. Тюрго). Економічна наука сформувалася як система знань про сутність економічних процесів і явищ (А. Сміт).

3. Становлення класичної політичної економії (В. Петті , П. Буагільбер, Ф. Кене, А. Тюрго, А. Сміт)

Класична політична економія (classical economics) — провідний напрям (мейнстрім) світової економічної думки впродовж останньої третини XVIII – середини XIX ст. Назва «класична» свідчить про науковий характер концептуальних положень і методологічних досліджень, об'єктивний аналіз закономірностей розвитку товарного господарства.

Виникнення і розвиток класичної політичної економії — не випадкове економічне явище, а стійка тенденція, пов'язана із становленням ранньоіндустріального підприємницького ринкового господарства та утвердженням індустріальної економіки у період першої науково-технічної (промислової) революції.

Класична політична економія сформувала базові погляди на ринкове господарство, її характеризують такі фундаментальні теоретичні та методологічні засади:

- предмет дослідження — *багатство* та форми його зростання для задоволення суспільних потреб, природа, джерела та об'єктивні закони економічного життя;
- багатство — це сукупність матеріальних цінностей, пріоритетна сфера його створенні — матеріальне виробництво, джерело — продуктивна праця, отже економічна наука повинна вивчати виробництво;
- основою економічних досліджень є теорія вартості, зокрема трудова, витрат виробництва, корисності;
- ринкова економіка є саморегульованою, прагне до природного рівня випуску продукції, що визначається виробничими факторами, останні зумовлюють межу виробничих можливостей. *Внутрішній механізм саморегулювання, складовими якого є попит, пропозиція, гнучкість цін на ресурси та готову продукцію, автоматично забезпечує рівновагу сукупного попиту та сукупної пропозиції;*
- використання *доктрини економічного лібералізму* (economic liberalism), що захищає конкурентну економіку на приватній власності, свободу підприємництва та вільну торгівлю, *теорії та політики невтручання держави в економіку та політики фритредерства* (вільної торгівлі без обмежень). Ринок є головним регулятором економічного розвитку;
- дослідження об'єктивних факторів життєдіяльності людини, особистого інтересу, пов'язаного з одержанням прибутку,

як головної спонукальної сили розвитку у ринковій економіці. Перевага надавалася особистим інтересам на протипагу загальнодержавних;

- обгрунтування концепції економічного зростання та підвищення національного добробуту шляхом нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності праці;

- методологічний потенціал охоплював вчення про «природні» закони економіки, які ототожнювались із законами природи, причинно-наслідковий і абстрактно-дедуктивний метод та системний підхід;

Традиційно дослідники економічної думки розвиток класичної політичної економії поділяють на чотири етапи.

1-й етап (кінець XVII – середина XVIII ст.) — становлення класичної політичної економії як альтернативи меркантилізму у працях видатних дослідників В. Петті, П. Буагільбера, Р. Кантільйона, Д. Юма, представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене і А. Тюрго;

2-й етап (друга половина XVIII ст.) — формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії як науки у працях А. Сміта (Велика Британія);

3-й етап (перша половина XIX ст.) — еволюція класичної політичної економії, переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками, збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В. Н. Сеніор у Великій Британії), (Ж. Б. Сей, Ф. Бастіа у Франції), (Г. Ч. Кері у США);

4-й етап (друга половина XIX ст.) — завершення панівної ролі класичної політичної економії у працях Дж. С. Мілля (Велика Британія), які завершили теоретичне узагальнення проблем формування понятійного апарату економічної науки.

Основоположником класичної політичної економії економісти вважають Вільяма Петті (1623–1687) — економіста, доктора фізики і музики, професора анатомії, землевласника і політичного діяча.

Основні економічні ідеї В. Петті виклав у працях «Трактат про податки і збори» (1662), «Слово мудрим» (1664), «Політична анатомія Ірландії» (1672), «Політична арифметика» (1676), «Різне про гроші» (1682). Погляди В. Петті еволюціонували від меркантилізму до основоположних тез класичної політичної економії, але він не виступав активно проти меркантилізму. Його називають батьком політичної економії, оригінальним дослідником.

Вчення В. Петті характеризують такі положення:

- перший сформулював основоположний тезис класичної політичної економії, що багатство нації створюється людською працею в усіх сферах матеріального виробництва, спростовуючи меркантилістичні погляди на багатство та джерела його нагромадження.

- висловив міркування, які сприяли формуванню трудової теорії вартості. Аналізуючи питання еквівалентного обміну товарів, висловив положення, що його основою є затрати праці на виробництво, які вимірюються робочим часом, а величина вартості залежить від продуктивності праці. Проте, залишаючись в полоні меркантилізму, стверджував, що вартість створює лише праця, затрачена на виробництво золота і срібла, яка через обмін дорогоцінних металів на товари визначає їх вартість. Вартість, створену працею з видобутку срібла, називав «природною ціною», а вартість товарів через їх прирівнювання до срібла «істинною ринковою ціною». Одночасно, вчений вважав, що внутрішня цінність усіх предметів повинна вимірюватися працею і землею. У праці «Слово мудрим» він писав: «...праця є батько і активна основа багатства, як земля його мати».

- під впливом меркантилістів вчений визнавав зовнішню торгівлю галуззю, що найбільш сприяє зростанню багатства, доцільність більшого нагромадження грошей (дорогоцінних металів) порівняно з іншими країнами. Однак, звертав увагу на наявність певної залежності між кількістю грошей і товарною масою. Стверджував, що надлишок грошей зумовлює зростання цін, а нестача грошей зменшує об'єми виробництва і рівень податкових платежів. Підтримував тезу меркантилістів, що розкіш стимулює виробництво і торгівлю;

- вважав необхідною політику протекціонізму. Величина мита повинна забезпечити вищу ціну імпортного товару порівняно з національним продуктом;

- започаткував вивчення диференційної земельної ренти, існування якої пов'язував із відмінностями у родючості землі та різним місцезрощуванням земельних ділянок стосовно ринку. Проаналізувавши ренту як чистий дохід із землі, поставив питання ціни землі. Оскільки земля приносить ренту, то її продаж є не чим іншим, як продажем доходу. Отже, ціна землі є капіталізованою рентою. Кількісно вона дорівнює сумі річних рент за 21 рік, що є часом одночасного життя трьох поколінь;

- спростував середньовічні погляди про грабіжницьку суть позичкового процента, обґрунтував позичковий процент як компенсацію за незручності кредитора, який міг би їх використати самостійно. Величина позичкового процента повинна дорівнювати ренті з такої кількості землі, яку можна купити за позичені гроші. Прибуток, як особливу та відмінну від ренти категорію, вчений не виокремлював;

- здійснив спробу визначити об'єктивну основу заробітної плати, встановивши її залежність від вартості засобів існування робітників. Заробітну плату розглядав як природну ціну праці, рівень якої визначається фізіологічним прожитковим мінімумом, тобто вартістю засобів існування працівника. Характеризуючи заробітну плату, вчений зробив важливий висновок про те, що робітник отримує не всю створену ним вартість, а лише її частину;

- проголосив принцип «природного порядку», який заперечує державне втручання в господарське життя. Важливою функцією державної влади є забезпечення повної зайнятості, оскільки кількість і якість праці — фактори зростання багатства нації, а рідкість населення — джерело бідності;

- У праці «Політична арифметика» започаткував економічну статистику, яку називав «політичною арифметикою». Описав метод визначення величини тих чи інших економічних показників. Виокремив категорії національного доходу і національного багатства, вперше здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів включив до складу національного багатства матеріальні цінності та трудові навички, кваліфікацію робітників. Частку дорогоцінних металів у сукупному багатстві Англії визначив у 3%.

Ідеї В. Петті фрагментарні, не розвинуті в теорію. Проте, критикуючи феодальне господарство, він стверджував, що капіталізм є прогресивною умовою розвитку продуктивних сил. Вчення В. Петті започаткувало класичну політичну економію.

Засновником класичної політичної економії у Франції був П'єр Лепезан де Буагільбер (1646–1714) — юрист, економіст, політичний діяч.

Головні економічні ідеї П. Буагільбера містяться у працях «Докладний опис становища Франції, причини падіння її добробуту і прості методи відновлення, або як за один місяць доставити королю усі гроші, яких він потребує і збагатити все населення» (1696), «Роздрібна торгівля Франції» (1699), «Міркування про природу багатства, грошей і податків» (1707),

«Звинувачення Франції» (1707) та ін. Вчений негативно ставився до ідей меркантилізму, критику їх вважав своїм важливим завданням.

П'єр Буагільбер у своїх працях:

- обґрунтував важливість для економічної науки пізнання об'єктивних економічних законів, подібних до законів природи, показав переваги причинно-наслідкового методу дослідження економічних процесів і явищ над емпіричним, описовим;
- виступав за природний шлях розвитку економіки на засадах вільної конкуренції; підкреслював її визначальну роль у подоланні економічного занепаду Франції, держава не повинна втручатися в економічне життя;
- стверджував, що багатство є предметом дослідження економічної науки, пояснював, що змістом багатства є не гроші, а матеріальні блага;
- вбачав провідну роль селянства, сільськогосподарського виробництва у забезпеченні економічного розвитку країни, подоланні кризи. Захищаючи інтереси селянства, пропонував негайне впровадження заходів, які б стимулювали сільське господарство (відміна заборони вивезення зерна) та полегшили становище селянство;
- започаткував (незалежно від В. Петті) трудову теорію вартості. Розрізняв ринкову ціну та «істинну вартість». Вважав, що на відміну від ринкових цін, які є випадковими у кожній окремий момент «істинна вартість» — закономірна, і визначається працею, затраченою на виробництво товару. Мірою «істинної вартості», на його думку, є робочий час.
- недооцінював роль грошей в економіці. Вважав, що вони є основним злом та джерелом нещастя товаровиробників, причиною того, що товари обмінюються не за «істиною вартістю». Ідеальною формою, яка забезпечує збереження пропорційності, є обмін товару на товар за умов вільної конкуренції. Щоб встановити справедливий обмін, пропонував замінити металеві гроші (золото і срібло) на паперові.
- критикував ідеї та політику меркантилізму, зокрема протекціонізм, обґрунтовував їх нездатність розв'язувати економічні проблеми країни, зокрема сільського господарства. Підкреслював пріоритетну роль виробничої сфери порівняно зі сферою обігу.

Вчення П. Буагільбера сприяло розвитку теоретико-методологічних основ класичної політичної економії.

Економічна школа **фізіократів** (Physiokratov), як особлива складова класичної політичної економії, найбільший розвиток отримала у Франції в середині XVIII ст. Виникнення фізіократизму пов'язано з критикою меркантилізму, загостренням соціально-політичних і економічних суперечностей у сільському господарстві, необхідністю вирішення аграрних проблем та їх теоретичного розгляду.

Слово «фізіократизм» грецького походження і складається з двох слів «фізіо» — природа і «кратоз» — влада, сила, панування. *Суть фізіократизму в його центральній ідеї — вивченні основ природного порядку в економіці.* Фізіократи, або прихильники ідеї природного закону, були виразниками природовладдя, досліджували природні закони суспільного буття. Вперше застосував термін «фізіократизм» Дюпон де Немур у своїй книзі «Фізіократія, або природна конструкція найбільш вигідного управління людським родом» (1768). Основний внесок у розробку економічних проблем зробили такі французькі фізіократи, як: **Франсуа Кене** (1694–1774), **Анн Робер Жак Тюрго** (1727–1781), **Віктор Рікетті Мірабо** (1715–1789), **Дюпон де Немур** (1739–1817), **Поль П'єр Мерсьє** (1720–1793), **Венсан де Гурне** (1712–1759).

Центральне місце в економічному вченні фізіократів займають такі положення:

- джерелом багатства нації є сільське господарство як сфера матеріального виробництва, а не зовнішня торгівля, як вважали меркантилісти. Тільки у сільському господарстві створюється «чистий продукт» і відбувається збільшення багатства, оскільки працює природа, земля. Отже, «чистий продукт» (багатство) є фізичним даром природи. Промисловість — це безплідна сфера і не створює «чистий продукт»;
- розвиток ринкової економіки згідно теорії «природного порядку» має об'єктивний і закономірний характер;
- праця людини має бути вільною, її плоди недоторканими, а власність — священною. Праця поділяється на продуктивну і непродуктивну;
- економічний розвиток ґрунтується на принципі економічного лібералізму та політиці «laissez faire». Держава не повинна втручатись у господарську діяльність. Її завданням є збір податків, забезпечення захисту країни, прав і свобод людей, проведення політики фритредерства;

- ввели у науковий обіг поняття початкові аванси як витрати на землеробське устаткування та щорічні аванси як витрати на сільськогосподарських роботах;
- поставили питання про пропорції суспільного відтворення та кругообіг суспільного продукту за вартістю та в натуральній формі.

А. Сміт вважав, що доктрина фізіократів найбільш наближена до істини, ніж будь-яка інша теорія політичної економії з опублікованих. Завдяки фізіократам економіка стала трактуватися як наука про матеріальну сферу господарства.

Економічні погляди Ф. Кене. Франсуа Кене (1694–1774) — видатний французький економіст, засновник школи фізіократів, за освітою медик. Економічними дослідженнями вчений почав займатися у 60-ти річному віці.

Економічні погляди Ф. Кене знайшли відображення у працях «Економічна таблиця» (1758), «Загальні принципи економічної політики держави» (1760), «Про торгівлю» (1760), «Природне право» (1765), «Аналіз економічної таблиці» (1766), «Діалог про ремісничу працю» (1766), «Зауваження стосовно грошового процента» (1766), «Китайський деспотизм» (1767) та ін.

Ф. Кене розробив методологічні основи теоретичної системи фізіократизму, яка охоплює: *теорію природного порядку, теорію чистого продукту, теорію кругообігу багатства (суспільного відтворення)*.

Теорія природного порядку є філософською платформою економічного світогляду фізіократів. Згідно «природного порядку» (*laissez faire, laissez passer*, або *лессе фер*) суспільство має розвиватися вільно на основі об'єктивних природних економічних законів, які є універсальними і незаперечними, єдиними, вічними, незмінними, встановленими Богом для щастя людей. Його слід пізнавати, пристосуватися до нього і діяти згідно його вимог, бо він найвигідніший для людей. Основою природного порядку є право приватної власності і повага до влади та визначених норм і правил поведінки людей. Розглядаючи суспільство як живий організм, Ф. Кене розрізняв у ньому здоров'я (норму) і хворобу (патологію). Вважав, що здорове суспільство знаходиться у рівноважному стані, хворе — у нерівноважному. Тому необхідно створювати умов для досягнення економічної рівноваги.

Чистий продукт — це надлишок вартості продукту, створеного у землеробстві, над витратами виробництва. Зростання багатства відбувається лише у сільському господарстві, єдиній галузі, де вироблене багатство перевищує споживання. В інших галузях сировинні матеріали сільського господарства лише переміщуються або переробляються. Створює чистий продукт не сама по собі праця, а земля і природа, які допомагають

праці створювати багатство. Чистий продукт є даром природи, його формою є рента, яку отримують власники землі. Землеробська праця є єдиною продуктивною працею, інші види праці корисні, але «безплідні», непродуктивні.

Теорія кругообігу багатства (теорія суспільного відтворення) аналізує процес кругообігу виробничого капіталу і сукупного продукту в цілому. Вперше відповідну схему побудував англійський економіст Р. Кантільон у праці «Дослідження природи торгівлі в цілому» (1755). Подальший розвиток цієї теорії здійснив Ф. Кене у праці «Економічна таблиця». Він розглядав процес відтворення та обігу не у вигляді окремих актів купівлі-продажу, а як *виявлення основних народногосподарських пропорцій економічного розвитку, процес обміну продуктів виробництва між галузями народного господарства основними класами суспільства*: продуктивним класом (селяни та фермери, хто обробляє землю), класом землевласників (поміщики, король, церква — всі, хто одержує щорічний чистий продукт землеробства) і «безплідним» (усі громадяни, діяльність яких не пов'язана з сільським господарством).

При створенні економічної таблиці Ф. Кене використав метод абстракції, що дозволив зробити такі припущення: ціни незмінні протягом року; усі доходи витрачаються на споживання; купівля та продаж в середині кожного класу не беруться до уваги; відсутній вплив зовнішньої торгівлі; вся земля обробляється фермерами-селянами, які її орендують і сплачують ренту; промислові товари виробляються ремісниками. *Схема кругообігу багатства подана на рис. 1.*

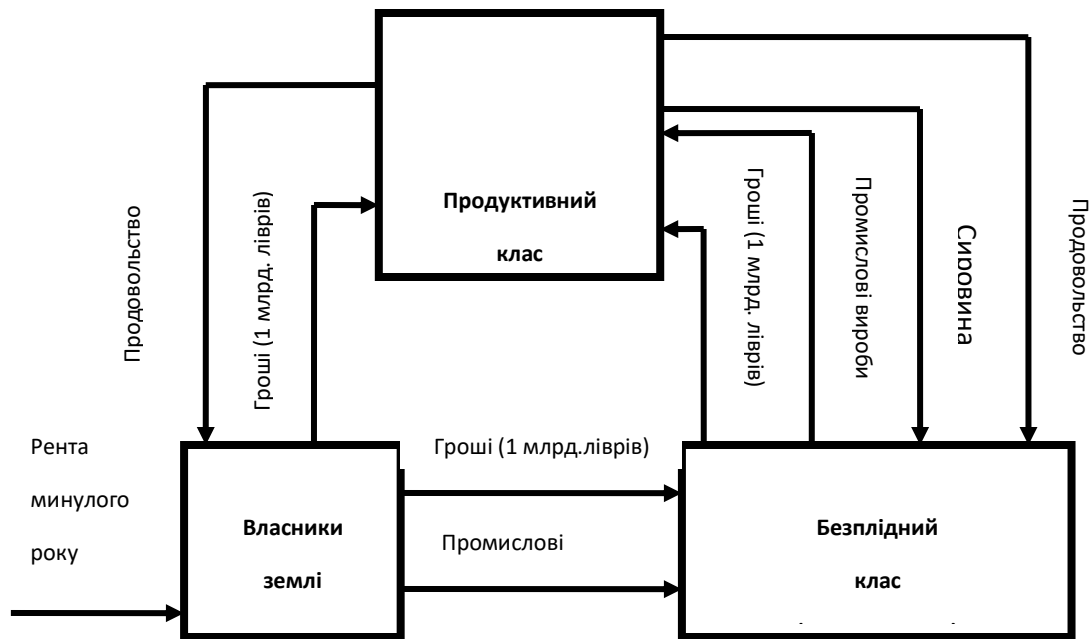

Рис 1. Кругообіг багатства за Ф. Кене

У моделі відтворення (економічна таблиця) Ф. Кене виходив із того, що капітал фермерів складався із двох частин: первісних авансів (основний капітал) в сумі 10 млрд ліврів, які використовуються протягом 10 років, щорічно десята частина (1 млрд ліврів) вноситься у вартість річного продукту; щорічних авансів (оборотний капітал) у сумі 2 млрд ліврів, які використовуються на придбання сировини, оплату праці всіх робітників сільськогосподарського виробництва тощо. Ця частина капіталу споживається впродовж одного року, повністю переносить свою вартість на виготовлений продукт і відшкодовується.

➤ За підрахунками Ф. Кене, щорічні сукупні витрати основного і оборотного капіталів продуктивного класу (фермерів) становлять 3 млрд ліврів (1 + 2). Додавши до них вартість «чистого продукту» у сумі 2 млрд ліврів, отримав вартість річного продукту фермерських господарств у сумі 5 млрд ліврів (3 + 2). За своєю натуральною формою це: 1) насіння у сумі 1 млрд ліврів і продовольство для власного споживання фермерів також на 1 млрд ліврів, які потрібні для відшкодування оборотного капіталу; 2) продовольство для обміну у сумі 2 млрд ліврів; 3) сировина для промисловості у сумі 1 млрд. ліврів. Ф. Кене окремо порахував також вартість продукту, створеного «безплідним» класом, який становив 2 млрд ліврів.

За натуральною формою це — різні промислові вироби. Разом вартість сукупного суспільного продукту становила 7 млрд ліврів (5 + 2).

Економічні погляди А. Тюрго (1727–1781) — державного діяча, філософа-просвітителя, економіста-фізіократа, сформувалися під впливом прогресивних ідей Д. Дідро, Ж.-Д'Аламбера та інших авторів «Енциклопедії». Свої економічні ідеї вчений виклав у працях «Похвальне слово Венсану де Гурне» (1759), «Роздуми про створення і розподіл багатства» (1766), «Листи про свободу торгівлі зерном» (1770), «Цінність та гроші» (1769) та ін. *У своїх працях А. Тюрго:*

- відстоював принципи свободи економічної діяльності, засуджував політику протекціонізму;
- землеробство визнавав джерелом додаткового продукту, а землеробську працю — єдиною продуктивною працею, тому що тільки вона створює «чистий продукт»;
- критикував трудову теорію вартості, започаткував основи *теорії корисності*. Вів поняття «природної ціни» як відносної величини, яка немає внутрішньої субстанції і визначається на основі суб'єктивних оцінок корисності блага продавцем і покупцем. При цьому вчений підкреслював, що власна оцінка корисності блага дозволяє учасникам обміну отримувати більше, ніж вони віддають. Отже, ідея корисності як субстанції цінності була висунена майже за 100 років до виникнення маржиналізму;
- розрізняв суб'єктивну і об'єктивну цінності блага. Суб'єктивна цінність визначається оцінкою блага її власником, а об'єктивна — ринком і залежить від співвідношення попиту та пропозиції;
- першим зробив спробу сформулювати *закон спадної родючості ґрунтів*. Згідно з цим законом зростання витрат праці (капіталу) на землі призводить до того, що кожна наступна одиниця праці виявляється менш продуктивною;
- вдосконалив трактування класової структури суспільства: поділив виробників на дві групи: підприємців, власників засобів виробництва, які здійснюють вкладення капіталу для отримання прибутків, і найманих робітників, які продають свою працю і живуть на заробітну плату;
- основною формою капіталу вважав землеробський капітал, а головною формою доходу — земельну ренту. Намагався виявити способи зростання капіталу як «нагромадженої цінності».

Геніальні фізіократичні ідеї А. Тюрго справили великий вплив на наступний розвиток економічної думки. Він перший спробував на практиці реалізувати ідеї фізіократів. Підготувавши укази і законопроекти щодо вільної торгівлі зерном і мукою на внутрішньому ринку, вільний і безмитний вивіз зерна з країни, знищення ремісничих цехів тощо. Через протидію французького парламенту вони не були реалізовані.

А. Сміт – творець класичної політичної економії. Становлення політичної економії як науки пов'язано з ім'ям шотландського вченого Адама Сміта (1723–1790). Завдяки його працям політична економія виділилася як самостійна галузь знань з гуманітарних наук, стала академічною дисципліною та обов'язковою складовою економічної освіти.

Теорія А. Сміта об'єктивно ґрунтувалася на аналізі економічного розвитку Великої Британії, що характеризувався високим рівнем мануфактуризації, пануванням промислового капіталу над торговельним, початком промислового перевороту, негативними впливами протекціоністської політики. Великий вплив на формування економічного світогляду А. Сміта здійснило вчення фізіократів, філософів Т. Гобсона і К. Гельвеція, які визнавали існування егоїстичного інтересу людини як фактору суспільного прогресу. У праці «Теорія моральних почуттів» (1759) А. Сміт цю ідею використав щодо сфери економічної діяльності, стверджуючи, що концепція своєкорисного інтересу зумовлює політику невтручання або «внутрішньої свободи» людини, у т.ч. у галузі господарювання.

Теоретико-методологічні основи класичної політичної економії були викладені А. Смітом у геніальній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776). Праця складається із п'яти книг. У першій книзі «Причини збільшення продуктивності праці й порядок, згідно з яким її продукт природним чином розподіляється між різними класами народу», досліджуються чинники зростання багатства нації, викладено теоретичні основи вчення про працю як джерело багатства, поділ праці, вартість, ціноутворення, гроші, прибуток і різні форми доходів. У другій книзі «Про природу капіталу, його нагромадження та застосування» — суть і структура капіталу, способи його нагромадження. У третій «Про розвиток добробуту у різних народів» — історія розвитку народного господарства європейських країн від часів падіння Римської імперії. У четвертій «Про системи політичної економії» — меркантилістська та фізіократична економічні системи. У п'ятій книзі «Про прибутки правителя або держави» досліджуються питання фінансово-податкової політики держави, її витрати, доходи та борги. А. Сміт вперше теоретично узагальнив і систематизував економічні знання, розглянув теоретичні питання щодо функціонування товарного виробництва та економічної політики.

• *А. Сміт про предмет і завдання політичної економії. Методологія вчення А. Сміта.* Предметом політичної економії, на думку А. Сміта, є дослідження об'єктивних законів виробництва та нагромадження багатства з метою зростання добробуту населення («народу і правителя»). Політична економія як наука ставить перед собою два завдання: забезпечити народові високий дохід або засоби існування та давати державі чи суспільству дохід, достатній для забезпечення суспільних потреб. Багатство народу — це матеріальні (фізичні) блага для задоволення потреб людини, його змістом і джерелом є сукупна «річна» праця в усіх сферах виробництва. Зростання багатства нації А. Сміт пов'язував з такими факторами як частка населення, зайнята продуктивною працею або кількість праці, яка функціонує у виробництві; продуктивність праці зайнятих у виробництві; розвиток обміну та наявність ринків збуту; зростання доходу та капіталу.

А. Сміт визначив дві сторони політичної економії: позитивну і нормативну. Позитивна спрямована на об'єктивне тлумачення, наукове пояснення економічних явищ і процесів, виявлення реально існуючих закономірностей функціонування економічних систем. Нормативна спрямована на надання рекомендацій державі для проведення економічної політики, яка б забезпечувала народу досягнення достатніх доходів, засобів існування.

Методологію А. Сміта характеризують:

- матеріалізм як філософська основа світоглядних проглядів;
- застосування абстрактно-логічного (виокремлення найважливіших моментів певного явища, що визначають суть останнього, їх об'єктивне дослідження) і причинно-наслідкового (каузального) методів;
- визнання об'єктивності економічних законів, обґрунтування їх дії у вченні про «невидиму руку ринку», яку він розглядав як «систему звичайної свободи», ринковий механізм саморегулювання, коли об'єктивні закони ринкової економіки діють незалежно від волі та бажань окремих людей, спонтанно забезпечують гармонію інтересів особи та суспільства, а реалізація власних інтересів людини забезпечує суспільні блага. *Принцип «невидимої руки»* — це механізм стихійної координації економічної поведінки та узгодження економічних інтересів

суб'єктів господарювання за умов ринкової економіки, суспільні умови та правила економічної гри;

- концепція економічного лібералізму, що ґрунтується на ідеях «природного порядку» та «економічної людини». На думку А. Сміта, *природний порядок* — це набір правил, що відповідає суспільній необхідності. Для забезпечення природного порядку необхідно створення «системи природної свободи», якою є ринковий механізм господарювання. Основою природного порядку є право на власність, вільна конкуренція, відсутність державного втручання в економіку. *Економічна людина* — це суб'єкт економічних відносин, незалежна, здатна самостійно ухвалювати рішення; керується у своїй діяльності особистими еґоїстичними економічними інтересами і потребами, раціоналізує свою діяльність з метою максимізації вигоди, достатньо поінформована про ситуацію на ринку. Природним стимулом людини до економічної діяльності є еґоїзм і турбота про власну вигоду. Однак, діяльність економічної людини в умовах природного порядку забезпечує багатство, добробут і розвиток окремої людини та суспільства загалом, отже, є вихідним пунктом його розвитку;

- принцип невтручання держави в економіку, згідно якого втручання держави у природний порядок гальмує процес зростання багатства та економічно ефективного розміщення ресурсів (отримав назву «держава — нічний вартовий»). Втручання держави у господарське життя має бути мінімальним: охороняти права громадян (життя, свободу і власність), організовувати громадські роботи, забезпечувати зовнішню безпеку. А. Сміт висловлювався за державне регулювання мінімуму заробітної плати, норми позичкового відсотку.

А. Сміт створив струнку логічну теорію функціонування товарного виробництва, складовими якої є вчення про поділ праці, продуктивну та непродуктивну працю, трудову вартість, походження та функції грошей, капітал, його структуру та відтворення.

Вихідним пунктом дослідження є вчення про поділ праці як найважливіший чинник економічного прогресу. Вчений:

- здійснив аналіз поділу праці, як основної умови зростання її продуктивності. Показав, як завдяки поділу праці та спеціалізації всередині майстерні, мануфактури і суспільства зростає продуктивність праці. Сформулював залежність обсягу продукту від числа осіб, зайнятих

корисною працею, та продуктивності праці. А. Сміт підкреслював, що лише розміри ринку обмежують інтенсивність розподілу праці. Джерелом поділу праці визначив обмін. Вважав, що удосконалення поділу праці розширює обмін товарів;

- розвинув погляди на продуктивну і непродуктивну праці, започатковані фізіократами. Продуктивною вважав будь-яку працю, яка створює матеріальний продукт і обмінюється на капітал. Непродуктивною — працю, яка не створює вартості та обмінюється на дохід. Всю сферу нематеріального виробництва він визнавав непродуктивною;

- удосконалив теорію відтворення, розмежувавши валовий дохід і чистий дохід. Валовий дохід — це вартість сукупного продукту, чистий дохід — це новостворена вартість. У масштабах всього суспільства — це національний дохід.

А. Сміт запропонував економічну політику, щоб довести практичну прогресивність товарно-грошових ринкових відносин. Із цією метою проаналізував систему організації сільського господарства, фінансову та зовнішньоторговельну політику.

А. Сміт визначив причини, які уповільнювали розвиток аграрної економіки: дворянські привілеї, повільне формування селянської земле-власності, заборона експорту зерна і місцеві податки, що гальмують нагромадження капіталу. Обґрунтував переваги вільнонайманої праці, доцільність міграції робочої сили між галузями господарства, стимулююче значення розвитку промисловості та торгівлі.

На основі аналізу діючої системи оподаткування А. Сміт зробив висновок про податки з доходу як головне джерело державного бюджету. Запропонував рекомендації щодо вдосконалення політики оподаткування, обґрунтував чотири основних принципи оподаткування:

- ◆ *пропорційність* (громадяни повинні ділитися з державою своїми доходами у певній пропорційності);
- ◆ *визначеність* (податок, сума і спосіб платежу, термін сплати мають бути точно визначеними і зрозумілими);
- ◆ *зручність* (податок має бути стягнутий у найзручніший для платника час і спосіб);

◆ *необтяжливість* (податки повинні сприяти розвитку підприємництва і забезпечувати лише насувні потреби держави).

А. Сміт запропонував бачення торгівельної галузі як обслуговуючої матеріального виробництва. Регулювання її не забезпечує зростання матеріального виробництва, яке залежить від розмірів капіталу. В теорії абсолютних переваг вчений обґрунтував умови конкурентноздатності національного виробництва на зовнішніх ринках. Він заперечував ефективність політики протекціонізму, пропонував перейти до політики фритредерства. Державна регламентація доцільна, коли галузь має військове значення, або як відповідь на протекціоністську політику інших держав.

Теоретичні розробки А. Сміта знайшли втілення у політиці Великої Британії. У 1786 р. прем'єр-міністр У. Петті змінив митні тарифи у торговому договорі з Францією. У 1849 р. було скасовано навігаційний акт, що започаткувало добу вільної торгівлі. В ХХ ст. ідеї А. Сміта були використані у Генеральній угоді з торгівлі та тарифів.

Історичне значення теоретико-методологічної спадщини А. Сміта:

- створив економічну науку, на основі узагальнення та систематизації економічних знань, сформулював її теоретико-методологічні засади. Політична економія розвивалася як «класична»;
- створив систему взаємопов'язаних економічних категорій і принципів;
- здійснив теоретичне дослідження товарного виробництва і ринкової економіки, розкрив роль ринку, ринкового механізму та держави в організації економічного життя;
- обґрунтував пріоритет ринкової ідеології, вперше системно виклав концепцію економічного лібералізму;
- наступні економісти на основі його вчення створювали власні системи економічних вчень;

Класична політична економія відіграла велику роль у розвитку економічної думки, ціле століття впливала на економічну політику більшості держав.

4. Марксистська економічна теорія

Марксизм як напрям класичної політичної економії, що претендував на вдосконалення теоретичних досліджень і створення нової соціальної картини світу, виник у 40-х рр. ХІХ ст.

Засновники марксизму **Карл Маркс** (1818–1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820–1895) були сучасниками і свідками становлення та утвердження капіталістичного ладу. ***Найважливіші історичні передумови формування марксизму:***

- соціально-економічні наслідки промислового перевороту;
- загострення соціальних суперечностей в результаті погіршення становища найманих робітників, викликаного зростанням фізичних, психічних, нервових навантажень, виникнення масового безробіття та жахливої злиденності;
- соціальні потрясіння і боротьба робітничого класу за свої права у загрозливих формах (збройні повстання і масовий чартиський рух на захист прав робітників);
- періодичні кризи надвиробництва і потрясіння ринкової економіки.

Активна участь К. Маркса і Ф. Енгельса у революційно-демократичному русі, прагнення довести необхідність соціально-економічних перетворень і дати теоретичне обґрунтування боротьби пролетаріату проти буржуазії спонукали їх до аналізу економічних явищ і процесів з метою обґрунтування неминучості загибелі капіталізму під натиском його внутрішніх суперечностей. До середини XIX ст. соціально-економічний розвиток країн Західної Європи нагромадив новий матеріал для теоретичних узагальнень, а антифеодальні революції і збройні повстання робітників підводили до думки про неминучість зміни суспільного устрою насильницьким шляхом. Водночас соціально-економічні потрясіння капіталізму сприяли зростанню популярності соціалістичних ідей. Саме ці обставини і визначили напрямки дослідження марксизму, його популярність серед пролетаріату.

Суттєво модернізував існуючу теорію суспільного прогресу, марксизм увібрав в себе багато досягнень наукової думки. Його ***ідейно-теоретичними джерелами були*** англійська класична політична економія, зокрема вчення Д. Рікардо; німецька філософія (діалектика Г. Гегеля і матеріалізм Л. Фейєрбаха); французький утопічний соціалізм.

На основі цих джерел К. Маркс створив власну теоретичну систему, яка базується на дослідженні внутрішніх суперечностей капіталізму як рушійної сили його еволюції.

Система економічних поглядів К. Маркса. Економічні погляди К. Маркса знайшли найповніше відображення в його праці «Капітал», виданої в IV томах. Ключовою проблемою I тому «Капіталу» із підзаголовком (Процес виробництва капіталу) є теорія додаткової вартості як основа розвитку і вираження відносин найманої праці і капіталу. В II томі «Капіталу» (Процес

обігу капіталу) центральною є теорія відтворення як єдність виробництва та обігу індивідуального і суспільного капіталу. Теорія «перетворених форм» додаткової вартості: прибутку, процента, торговельного прибутку і земельної ренти розглядається в III томі «Капіталу» (Процес капіталістичного виробництва, взятий в цілому). Критичному огляду відомих на той час економічних теорій, з погляду трактування суті і форми розподілу додаткової вартості, присвячений IV том «Капіталу» (Теорії додаткової вартості).

Центральним елементом економічної теорії К. Маркса є вчення про *вартість* і *додаткову вартість*. ***Розвиваючи теорію трудової вартості класичної політичної економії К. Маркс:***

по-перше, вважає, що єдиним джерелом вартості є праця, а точніше соціально визначена людська діяльність. Величина ж вартості товару вимірюється суспільно необхідним часом, затраченим на його виробництво.

по-друге, розкрив відмінності між категоріями «вартість» і «ціна» (ціна як грошовий вираз вартості товару відхиляється від останньої під впливом коливань попиту і пропозиції).

по-третє, вказав, що в процесі реалізації товару відбувається роздвоєння вартості на споживну вартість і мінову вартість, в основі якого лежить двоїстий характер праці.

по-четверте, зазначив, що вартість товару визначається не кількістю робочого часу, затраченого на його виробництво, а часом на його відтворення.

При обґрунтуванні теорії додаткової вартості К. Маркс вводить поняття товар «робоча сила», (сукупність фізичних і духовних здібностей людини), який, як і будь-який інший товар, має дві властивості: вартість, яка визначається робочим часом, необхідним для його відтворення; споживна вартість — визначається вартістю, яку вона створює.

Важливою складовою в економічній системі К. Маркса є ***теорія грошей і капіталу***. Вчений дає власне тлумачення природи грошей як специфічного товару, який стихійно виділився із товарної маси в процесі еволюції обміну і став відігравати роль загального еквівалента — виразника вартості усіх інших товарів. При цьому гроші виконують п'ять функцій:

- міру вартості — виражають вартість всіх інших товарів в певній кількості (масі) грошей;
- засіб обігу — виступають посередниками між товарами у процесі їх обігу;
- засіб утворення скарбів (засіб нагромадження) — для заміни товарної форми грошовою;
- засіб платежу — відчуження товарів в часі від їх оплати;

- світових грошей, коли гроші за межами внутрішньої сфери обігу функціонують як загальний засіб платежу, загальний купівельний засіб або як матеріалізація багатства взагалі.

Між грошима і капіталом існує тісний зв'язок, адже гроші, з точки зору К. Маркса, водночас є і певною формою існування капіталу. В умовах капіталістичного виробництва рух грошей описується формулою $G - T - G^1$, де $G^1 = G + \Delta G$, тобто дорівнює первісно авансовій сумі плюс деякий приріст. Саме цей рух грошей і перетворює їх в капітал. Тобто капітал виступає як самозростаюча вартість і є засобом експлуатації робочої сили.

Проблема відтворення цікавила К. Маркса не для того, щоб дослідити умови збалансованої підтримки макроекономічної рівноваги, а довести існування внутрішньо-системних чинників її постійного порушення, які постійно викликають кризи надвиробництва. В подальшому К. Маркс запропонує власну **концепцію економічних криз надвиробництва**, яка стане вихідним пунктом для багатьох дослідників економічної теорії.

Причини економічних криз К. Маркс вбачав у відсутності автоматичного зростання сукупного попиту слідом за розширенням виробництва, нерівномірності відтворення та циклічності оновлення основного капіталу, масова заміна якого відбувається періодично, з інтервалом у 10–12 років.

К. Маркс запропонував оригінальну **теорію розподілу доходів**, суть якої полягає у тому, що всі доходи промислових, торговельних і грошових капіталістів, а також землевласників (прибуток, процент і земельна рента) є результатом розподілу ними додаткової вартості, створеної найманими працівниками у сфері матеріального виробництва. На основі цього робиться висновок, що всі вони, незалежно у якій господарській сфері б не діяли, є експлуататорами.

Серед найважливіших здобутків марксизму слід відмітити:

- збагачення методології дослідження економічних і соціальних явищ, створення оригінального аналітичного апарату наукового аналізу;
- обґрунтування концепції історичної єдності людського суспільства;
- глибоке дослідження еволюції індустріально-ринкового господарства, виявлення важливих рис капіталістичної економічної системи;
- розвиток теорії суспільного відтворення і його циклічності;
- поглиблення трудової теорії вартості.

Водночас сучасна оцінка економічної теорії К. Маркса дає змогу виявити її суттєві обмеження та вразливі місця, у тому числі:

- тенденційність, політичну упередженість і запрограмованість кінцевих результатів наукового дослідження;
- претензію на володіння абсолютною істиною, жорстку непримиренність до інших теоретичних позицій, визначення власного учення єдино науковим;
- переконання у тому, що стрижень історії становить боротьба класів на основі антагоністичності їх інтересів;
- однофакторний аналіз вартості, ціни та доходів на основі визнання пріоритетності єдиного ресурсу — праці.